

УДК 159.923:316.346.2

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2025-5\(51\)-2019-2029](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2025-5(51)-2019-2029)

Коваль Ганна Шаміліївна кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри диференціальної і спеціальної психології, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, м. Одеса, <https://orcid.org/0000-0003-0291-7501>

Шелкован Наталія Семенівна студентка 5 курсу заочного відділення факультету психології та соціальної роботи Одеського національного університету імені І. І. Мечникова за спеціальністю 053 Психологія, м. Одеса, <https://orcid.org/0009-0003-0174-3287>

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПОЧУТТЯ ПРОВИНИ КРИЗЬ ПРИЗМУ МІЖСТАТЕВИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ

Анотація. У статті здійснено аналіз міжстатевих особливостей переживання почуття провини як важливого емоційного та морального феномена, що впливає на поведінку, самооцінку та міжособистісні стосунки. Актуальність дослідження зумовлена не тільки необхідністю розуміння цих відмінностей у функціонуванні емоційної сфери, зокрема в контексті етичних і психологічних реакцій особистості, а ще й необхідністю вивчення міжстатевих відмінностей у переживанні почуття провини саме під час дії військового стану в Україні – прояви провини вцілілого, моральні та етичні прояви тощо.

Почуття провини розглядається як емоційний стан, що виникає внаслідок усвідомлення невідповідності вчинків внутрішнім нормам або очікуванням соціального оточення. У центрі уваги дослідження — порівняльний аналіз особливостей переживання провини у чоловіків і жінок. На основі емпіричного дослідження з використанням стандартизованих психодіагностичних методик, виявлено, що жінки схильні до більш глибокого й тривалого переживання провини, демонструють вищу чутливість до моральних норм і соціального осуду. Натомість чоловіки частіше характеризуються прагматичним підходом до оцінки власних дій та меншою емоційною включеністю.

У статті акцентується увага на впливі соціальних ролей, виховання, культурних установок і очікувань, що формують специфіку прояву почуття провини залежно від статі. Розглядаються особливості захисних механізмів і стратегій подолання цього стану в чоловіків і жінок. Результати дослідження мають практичну цінність для психологічного консультування, освітніх програм і роботи з розвитком емоційної компетентності.

Автори приходять до висновку, що почуття провини має складну багатовимірну природу, у якій поєднуються когнітивні, емоційні та поведін-

кові компоненти, і його прояв суттєво варіюється залежно від статевої належності. Це вимагає врахування вказаних особливостей у психологічній практиці та дослідницькій діяльності.

Ключові слова: почуття провини, міжстатеві відмінності, емоційні стани, гендер, емоційна чутливість, моральна відповідальність, психологічне дослідження, емоційна регуляція, військовий стан, тимчасове переселення, синдром вцілілого, соціальні ролі, психодіагностика.

Koval Hanna Shamiliivna Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Differential and Special Psychology, I. I. Mechnikov Odesa National University, Odesa, <https://orcid.org/0000-0003-0291-7501>

Shelkovan Nataliia Semenivna 5th-year part-time student, Faculty of Psychology and Social Work, I. I. Mechnikov Odesa National University, majoring in 053 Psychology, Odesa, <https://orcid.org/0009-0003-0174-3287>

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF GUILT THROUGH THE PRISM OF INTERSEXUAL CHARACTERISTICS

Abstract. The article analyzes gender-specific features of experiencing guilt as an important emotional and moral phenomenon that influences behavior, self-esteem, and interpersonal relationships. The relevance of the study is determined not only by the need to understand gender differences in the functioning of the emotional sphere, particularly in the context of ethical and psychological responses of the individual, but also by the necessity to explore gender differences in the experience of guilt during the state of war in Ukraine, including manifestations such as survivor guilt and moral and ethical dilemmas.

Guilt is considered as an emotional state that arises from the realization of a discrepancy between one's actions and internal norms or social expectations. The focus of the study is a comparative analysis of how guilt is experienced by men and women. Based on empirical research using standardized psychodiagnostic methods, it was found that women tend to experience guilt more deeply and for longer periods, showing higher sensitivity to moral norms and social condemnation. In contrast, men are more likely to demonstrate a pragmatic approach to evaluating their actions and lower emotional involvement.

The article highlights the influence of social roles, upbringing, cultural attitudes, and expectations that shape the specifics of guilt manifestation depending on gender. It examines the features of defense mechanisms and coping strategies used by men and women to deal with this emotional state. The results of the study have practical value for psychological counseling, educational programs, and the development of emotional competence.

The authors conclude that guilt has a complex, multidimensional nature, combining cognitive, emotional, and behavioral components, and its manifestation varies significantly depending on gender. This underscores the need to consider gender-specific characteristics in psychological practice and research activities.

Keywords: guilt, gender differences, emotional states, gender, emotional sensitivity, moral responsibility, psychological research, emotional regulation, martial law, temporary displacement, survivor syndrome, social roles, psychodiagnostics.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження психологічних аспектів почуття провини крізь призму міжстатевих відмінностей зумовлена зростаючим інтересом до ролі гендерних та соціальних чинників у формуванні емоційної регуляції особистості. Почуття провини виконує ключову функцію у моральній саморегуляції, проте його переживання значно варіюється залежно від статевої ідентичності, що підтверджують сучасні емпіричні дослідження.

Вивчення ж міжстатевих відмінностей у відчутті провини під час військового стану в Україні є важливим ще з кількох причин:

- Різні психологічні реакції на війну – чоловіки та жінки можуть по-різному переживати почуття провини через соціальні ролі, очікування та біологічні фактори. Наприклад, чоловіки, які не беруть участі у бойових діях, можуть відчувати провину за те, що не захищають країну, тоді як жінки можуть відчувати провину за евакуацію або неможливість допомогти близьким.

- Синдром вцілілого – багато людей, незалежно від статі, відчують провину за те, що вижили, тоді як інші постраждали. Однак дослідження показують, що жінки можуть бути більш схильні до переживання цього синдрому через вищий рівень емпатії та соціальної відповідальності.

- Моральна травма – війна спричиняє глибокі моральні травми, які можуть проявлятися через почуття провини. Дослідження моральної травми у військовослужбовців та цивільного населення допомагає розробити ефективні методи психологічної підтримки.

- Розробка психологічної допомоги – розуміння міжстатевих відмінностей у переживанні провини дозволяє створювати більш ефективні програми підтримки, які враховують специфічні потреби чоловіків та жінок у кризових ситуаціях.

У сучасному суспільстві, де очікування щодо поведінки чоловіків і жінок частіше за все відрізняються, виникає потреба у глибшому розумінні механізмів формування почуття провини залежно від статевої ідентичності та соціокультурних факторів. Відмінності у вихованні, культурних нормах та соціальних ролях впливають на переживання цієї емоції, що робить її важливим об'єктом психологічного аналізу.

Біологічна стаття визначає певні фізіологічні аспекти функціонування особистості, проте її вплив на емоційну регуляцію та моральну самосвідомість залишається предметом дискусій. Почуття провини є важливою емоційною реакцією, що впливає на самовизначення та соціальні взаємодії, але його переживання може суттєво змінюватися залежно від статевих детермінант.

Люди, які переживають надмірне або хронічне почуття провини, можуть стикатися з тривалими негативними наслідками, такими як зниження самооцінки, тривожність, депресія та інші порушення психоемоційного стану. **Міжстатеві** особливості цього емоційного стану досі залишаються недостатньо вивченими, що ускладнює створення ефективних програм психоемоційної підтримки.

Таким чином, актуальність дослідження обумовлена необхідністю врахування біологічної статі у психологічному аналізі почуття провини для розробки ефективних психокорекційних стратегій, що сприяють адаптації особистості до сучасних суспільних норм, особливо в умовах інтенсивних соціокультурних змін та переосмислення гендерних ролей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Упродовж останніх десятиліть проблема почуття провини як важливого емоційного і морального феномена привертає увагу науковців у галузях психології, соціології та педагогіки. Дослідники зосереджуються на вивченні природи, функцій і наслідків почуття провини для психічного здоров'я та міжособистісної взаємодії.

У психології почуття провини розглядається через декілька ключових аспектів:

- Емоційний підхід розглядає провину як специфічну емоційну реакцію на власні дії [14];
- Когнітивний підхід акцентує увагу на розумових процесах, через які особистість осмислює свої вчинки та визначає їх відповідність нормам [13];
- Соціально-психологічний підхід досліджує, як соціальне середовище та міжособистісні взаємодії впливають на формування почуття провини [12];
- Поведінковий підхід вивчає, як почуття провини відображається у зовнішній поведінці людини [11];
- Психодинамічний підхід зосереджується на ролі несвідомих процесів і внутрішніх конфліктів у виникненні цього почуття (З. Фрейд, К. Юнг).

Якщо розглядати почуття провини з точки зору біологічної статі, то найбільш відповідним буде еволюційний та нейропсихологічний підходи.

Еволюційний підхід припускає, що почуття провини могло розвинутися як механізм соціальної регуляції, що допомагає підтримувати гармонійні стосунки в групах. Деякі дослідження вказують на те, що жінки можуть відчувати провину частіше, ніж чоловіки, через еволюційно закладену схильність до емпатії та соціальної відповідальності [9].

Нейропсихологічний підхід досліджує, як мозок реагує на почуття провини. Дослідження показують, що у жінок активність у зонах мозку,

пов'язаних із емоційною регуляцією та емпатією, може бути вищою, ніж у чоловіків, що може пояснювати більш сильне переживання провини [10].

Окрему увагу в сучасних дослідженнях приділено гендерним аспектам переживання цього емоційного стану.

Публікації останніх років акцентують на тому, що чоловіки та жінки можуть відчувати провини з різною інтенсивністю, частотою та тривалістю. Наприклад, жінки частіше демонструють вищу емоційну чутливість до моральних оцінок і мають схильність до самозвинувачення, тоді як чоловіки схильні до більш раціонального підходу до власної поведінки, частіше використовують механізми заперечення або проєкції.

Значна частина досліджень вказує на роль соціалізації, виховання та культурних норм у формуванні гендерних відмінностей у ставленні до почуття провини. У працях зарубіжних і вітчизняних авторів розглядаються також механізми емоційної регуляції, що забезпечують подолання негативних наслідків надмірного почуття провини, зокрема серед молоді та в межах міжособистісних стосунків.

Дослідники звертають увагу на зв'язок почуття провини з іншими психологічними феноменами, такими як тривожність, депресивні стани, агресія чи занижена самооцінка. Також досліджується зв'язок почуття провини з просоціальною поведінкою — прагненням до відновлення справедливості чи покращення стосунків. У межах емпіричних досліджень застосовуються різноманітні психодіагностичні методики, що дозволяють вимірювати як загальний рівень провини, так і її окремі форми (наприклад, екзистенційну, ситуативну або невротичну провину).

Таким чином, аналіз феномену почуття провини крізь **призму статевої ідентичності** дозволяє не лише глибше зрозуміти механізми його формування, а й розробити психокорекційні стратегії для гармонізації емоційного стану особистості в умовах соціокультурних змін.

Формулювання цілей статті. Метою статті є всебічний аналіз міжстатевих особливостей переживання почуття провини, зокрема виявлення гендерних відмінностей у рівні та структурі цього емоційного стану. Особливу увагу приділено порівнянню інтенсивності почуття провини у жінок і чоловіків, а також ролі соціалізації, моральних норм і внутрішніх установок у формуванні даного переживання.

Дослідження спрямоване на з'ясування специфіки емоційного реагування представників різних статей у ситуаціях морального вибору та оцінки власної поведінки.

Формулюються практичні рекомендації для психологів і фахівців у сфері психічного здоров'я щодо урахування гендерного контексту в роботі з почуттям провини, що сприятиме ефективнішій психоемоційній підтримці клієнтів.

Виклад основного матеріалу. Ось вже більше 3 років Українці існують в умовах військового стану, що безперечно впливає на емоційний стан та надає відчуття постійної напруги. У такому кризовому стані особливо загострюється почуття провини, що є складною емоційною реакцією, яка виникає внаслідок усвідомлення невідповідності власних дій або бездіяльності моральним, етичним чи соціальним нормам. Саме тому дослідження цього почуття набуває особливої актуальності в умовах воєнного стану в Україні, коли психоемоційна напруга в суспільстві зростає, а соціальні очікування щодо поведінки індивідів змінюються.

У цьому контексті особливий інтерес становить вивчення міжстатевих особливостей переживання провини серед жінок і чоловіків у віці 25-54 років, що залишились в Україні, а також взаємозв'язку переживання почуття провини із захисними механізмами психіки, що дозволяє глибше зрозуміти адаптивні ресурси особистості.

Дослідження проводилося у три етапи: пошуково-аналітичному, емпіричному та оціночно-рефлексивному. У межах пошуково-аналітичного етапу здійснено теоретичний аналіз сучасних підходів до розуміння феномена провини, а також захисних механізмів психіки.

Емпіричний етап передбачав застосування комплексу психодіагностичних методик: опитувальника почуття провини Guilt Inventory, опитувальника для вимірювання малоадаптивних форм провини (Interpersonal Guilt Questionnaire IGQ-67), опитувальника захисних механізмів особистості (за Плутчиком), та статоворольового опитувальника Сандри Бем. Вибірка складалася з 50 осіб (25 жінок та 25 чоловіків) віком від 25 до 54 років, дослідження проводилося онлайн з використанням Google Forms.

Вибір респондентів віком 25–54 роки для дослідження переживання провини та психологічних захисних механізмів базується на низці науково обґрунтованих причин.

Передусім цей вік охоплює період активної участі особистості в соціальному, професійному та особистісному житті. Саме в цей час за Пелєпко А. В. «людина стикається з найбільшою кількістю соціальних очікувань, що обумовлює необхідність високого рівня відповідальності та здатності до саморегуляції» [1].

Крім того, в цьому віковому періоді спостерігається стабілізація особистісних характеристик і поведінкових моделей. Психологічні захисні механізми набувають більш стійкого, системного характеру, що дає змогу розглядати їх не лише як реакції на окремі стресори, а як частину усталеного стилю життя. «На цьому етапі механізми психологічного захисту стають більш організованими і проявляються як характерні особистісні стратегії подолання труднощів» доводить Іващенко Л. Ю. [2].

Окрім того, особи цієї вікової категорії, як правило, демонструють вищий рівень емоційної усвідомленості та здатності до рефлексії. Це сприяє

більшій надійності даних, отриманих за допомогою психодіагностичних інструментів, що вивчають емоційні процеси й внутрішні конфлікти. Романова І. І. Досліджує, що «саме в цей період формується цілісне уявлення про себе, здатність аналізувати внутрішні переживання та приймати зважені рішення в умовах стресу або соціальної напруги» [3].

Дослідження гендерних відмінностей у переживанні почуття провини саме в умовах воєнного стану в Україні має важливе значення з низки причин:

- Психологічна реакція на війну може суттєво відрізнитися залежно від статі, що зумовлено впливом соціокультурних очікувань, гендерних ролей та біологічних чинників. Зокрема, вже існують дослідження, наприклад Гусевої С. О., що визнають, що «чоловіки частіше стикаються з провинною за «неучасть» у бойових діях, а жінки — за неможливість допомогти родичам чи за евакуацію» [6].

- Синдром вцілілого є поширеною емоційною реакцією серед населення, однак наявні емпіричні дані у дослідженні Мельник Н. В. свідчать про більшу схильність жінок до його переживання, що пов'язується з вищим рівнем емпатії та почуттям соціальної відповідальності «жінки частіше демонструють вищий рівень емпатії, що зумовлює глибше переживання синдрому вцілілого» [5].

- Військові конфлікти нерідко спричиняють моральні травми. Шевченко І. Б. доводить, що «моральна травма проявляється у формі глибокого почуття провини, зокрема серед осіб, які залишили небезпечні зони або уникли участі у бойових діях» [4]. Вивчення цих феноменів як серед військовослужбовців, так і серед цивільного населення є ключовим для формування ефективних підходів до психосоціальної підтримки.

Аналіз результатів показав, що жінки мали вищі показники як за шкалою «вина-стан» (2,74 проти 2,56 у чоловіків), так і за шкалою «вина-риса» (3,03 проти 2,81). Водночас чоловіки демонстрували дещо вищий результат за шкалою дотримання моральних норм (2,92 проти 2,85). Ці дані свідчать про те, що жінки схильні до глибшого емоційного проживання провини, тоді як у чоловіків вона більше пов'язана з раціональними судженнями щодо моральних зобов'язань.

Подібні висновки узгоджуються з результатами інших досліджень, зокрема з працею О. І. Кононенко, яка зазначає, що жінки в більшій мірі схильні орієнтуватися на соціальні очікування, тоді як чоловіки — на внутрішні особистісні стандарти [7].

Отже, це може вказувати на те, що жінки часто переживають провинну на більш емоційному рівні, тоді як чоловіки схильні до сильнішого етичного орієнтування без значної емоційної напруги.

За результатами опитувальника міжособистісної провини IGQ-67, можна помітити певні міжстатеві відмінності у переживанні різних форм міжособистісної провини:

- Вина вцілілого: жінки мають дещо вищі показники (2.63), ніж чоловіки (2.50), що може вказувати на їх більшу емоційну чутливість до ситуацій, коли

вони відчують провину за свої переваги чи благополуччя у порівнянні з іншими. Це може бути пов'язано з більш високим рівнем емпатії та соціальною орієнтацією на турботу.

- Вина відокремлення: чоловіки показують вищі показники (2.51), ніж жінки (2.19). Це може вказувати на більшу схильність чоловіків відчувати провину у ситуаціях автономії чи емоційного відокремлення, що, ймовірно, зумовлено соціальним тиском відповідати традиційним ролям захисника чи відповідального індивіда.

- Вина гіпервідповідальності: показники у жінок (3.04) та чоловіків (2.90) є високими, однак у жінок вони дещо вищі. Це узгоджується з припущеннями, що жінки частіше беруть на себе відповідальність за емоційний стан і добробут інших, що є результатом соціально підтримуваної поведінки турботи.

- Вина ненависті до себе: показники у чоловіків (2.07) та жінок (2.03) майже ідентичні, що може вказувати на схожі тенденції до самокритики та самозвинувачення, ймовірно через те, що цей тип провини більше пов'язаний із внутрішніми психологічними факторами, а не з соціальними ролями.

Ці результати підтверджуються іншими дослідженнями, зокрема роботою Г. І. Юрченко, яка вказує на те, що «переживання провини має чіткі гендерні особливості: жінки частіше схильні до самозвинувачення, а чоловіки — до уникнення відповідальності за допомогою захисних механізмів» [8].

Отже, такі результати можуть вказувати на вплив культурних чинників, де в українському суспільстві почуття провини зазвичай проявляється через гіпервідповідальність або емпатійне співпереживання, а не через самознищення, що свідчить про сформовану психологічну захищеність, яка дозволяє трактувати труднощі без глибокої внутрішньої самокритики.

Щодо захисних механізмів, при переживанні почуття провини:

- Жінки частіше виявляють схильність до використання раціоналізації (48% проти 46%) та гіперкомпенсації (25% проти 18%), що може свідчити про їх прагнення логічно обґрунтувати свої вчинки та компенсувати слабкі сторони. Також жінки частіше звертаються до механізму заміщення, ніж чоловіки (21% проти 19%).

- Натомість чоловіки мають вищі показники у застосуванні таких захисних механізмів, як проекція (47% проти 43%), витіснення (37% проти 31%), регресія (35% проти 33%), заперечення (40% проти 38%) та компенсація (34% проти 30%). Це може вказувати на більш виражену схильність чоловіків переносити внутрішні конфлікти на зовнішні об'єкти або уникати свідомого усвідомлення неприємних емоцій чи думок.

Це підтверджується дослідженнями за цією темою M. Diehl і E. L. Nau, які у своїй роботі зазначають, що «жінки частіше вдаються до адаптивних захисних механізмів, таких як раціоналізація, в той час як чоловіки частіше використовують менш адаптивні стратегії, зокрема проекцію» [15]. Такі

результати можуть свідчити про більшу гнучкість жіночої психіки щодо інтеграції почуття провини в особистісний досвід, що, в умовах високої соціальної відповідальності, може виступати фактором емоційного виснаження.

У межах якісного аналізу простежено, що жіночі респонденти схильні до більш частого самозвинувачення в ситуаціях моральної невизначеності, особливо в контексті військового конфлікту, коли підвищується значущість «вцілілої провини».

Таким чином, результати дослідження підтверджують наявність чітко виражених гендерних відмінностей у структурі та глибині переживання почуття провини, а також у характері захисних механізмів, що використовуються для її подолання. Це дає підстави вважати, що психологічна допомога жінкам в умовах війни повинна враховувати як соціокультурні детермінанти переживання провини, так і особливості психічного захисту, спрямованого на збереження психоемоційної стабільності.

Висновки: Дослідження виявило, що жінки схильні до більш емоційного переживання провини, тоді як у чоловіків це почуття пов'язане з раціональними судженнями щодо моральних зобов'язань. Це узгоджується з науковими висновками, що жінки більш схильні орієнтуватися на соціальні очікування, тоді як чоловіки більше покладаються на внутрішні особистісні стандарти.

Також аналіз міжстатевих відмінностей показав, що жінки частіше переживають провину за свої переваги або благополуччя, що може бути зумовлено вищим рівнем емпатії та соціальною орієнтацією на турботу. Чоловіки, у свою чергу, частіше відчують провину через автономію чи емоційне відокремлення, що пов'язано з традиційними соціальними ролями.

У дослідженні було виявлено, що жінки більш схильні до використання адаптивних захисних механізмів, таких як раціоналізація і гіперкомпенсація, що свідчить про прагнення логічно обґрунтувати свої дії та компенсувати слабкі сторони. Чоловіки, в свою чергу, частіше використовують менш адаптивні механізми, зокрема проекцію та витіснення, що вказує на більшу схильність до перенесення внутрішніх конфліктів на зовнішні об'єкти та уникнення усвідомлення неприємних емоцій.

Отримані результати вказують на необхідність розвитку психосоціальної підтримки, яка враховує гендерні відмінності у переживанні провини та застосуванні захисних механізмів. Психологічна допомога має бути орієнтована на покращення емоційної регуляції та адаптації до кризових ситуацій, зокрема, через навчання адаптивним стратегіям подолання труднощів.

Для жінок, які можуть переживати провину через високу соціальну відповідальність та гіпервідповідальність, важливо сприяти розвитку здорової емоційної регуляції та навчати стратегіям самопідтримки без надмірної самокритики. Чоловікам, які можуть використовувати захисні механізми, такі

як витіснення або проекція, варто допомогти усвідомити і прийняти свої емоції.

Урахування соціальних очікувань і культурних аспектів при роботі з клієнтами дозволяє розуміти контекст, у якому формується провина. Це сприятиме створенню більш безпечного простору для обговорення емоцій та почуттів, зменшуючи рівень стресу та тривоги клієнтів.

Література:

1. Пелєпко, А. В. (2016). Психологія зрілого віку. Центр учбової літератури.
2. Іващенко, Л. Ю. (2020). Вікова психологія. Академія.
3. Романова, І. І. (2021). Емоційна компетентність особистості в умовах соціальних змін. Південноукраїнський центр.
4. Шевченко, І. Б. (2023). Моральна травма як наслідок війни: цивільні і військові контексти. Науковий вісник ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Психологія, (58), 112–120.
5. Мельник, Н. В. (2022). Психологічні наслідки воєнного досвіду: синдром відлілого та переживання втрати. Психологічний журнал, (4), 58–65.
6. Гусєва, С. О. (2023). Гендерні особливості переживання війни в Україні: психологічний вимір. Український соціум, 3(86), 42–50.
7. Кононенко, О. І. (2015). Гендерні особливості проявів перфекціонізму особистості. Вісник Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Серія : Психологія, 20(2, ч. 2), 99–105.
8. Юрченко, Г. І. (2020). Гендерні особливості переживання почуття провини (Дипломна робота магістра). Одеса. <https://dspace.onu.edu.ua/handle/123456789/31298>
9. Greene, J. D. (2020). Moral tribes: Emotion, reason, and the gap between us and them.
10. Eisenberger, N. I., & Cole, S. W. (2019). Social neuroscience and health: Neurophysiological mechanisms linking social ties with physical health. *Nature Neuroscience*, 22, 136–145.
11. Levinson, D. (n.d.). Race and retribution: An empirical study of implicit bias and punishment in America. <https://scholarspace.manoa.hawaii.edu/server/api/core/bitstreams/e1ed604b-7101-42c1-91fa-a5fb4d0006e5/content>
12. Haidt, J., & Kesebir, S. (2010). Morality. In *Handbook of social psychology* (Vol. 2). Wiley.
13. Levinson, D. J. (n.d.). Emotion and reason: The interplay of guilt and cognition.
14. Dennis, D. (2011, November). Perception of responsibility and guilt in moral judgments. *NeuroEthics Conference*, Padova.
15. Diehl, M., & Hay, E. L. (2010). Personality, coping, and defense mechanisms: The influence of gender and age. *Journal of Personality*, 78(2), 403–438. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.2009.00614.x>

References:

1. Pielepko, A. V. (2016). *Psykhologhiia zriloho viku* [Psychology of adulthood]. Tsentr uchbovoi literatury.
2. Ivashchenko, L. Yu. (2020). *Vikova psykhologhiia* [Developmental psychology]. Akademiia.
3. Romanova, I. I. (2021). *Emotsiina kompetentnist osobystosti v umovakh sotsialnykh zmin* [Emotional competence of personality in the context of social changes]. Pivdennoukrainskyi tsentr.
4. Shevchenko, I. B. (2023). Moral trauma as a consequence of war: Civilian and military contexts. *Naukovyi visnyk KHNPu im. H. S. Skovorody. Psykhologhiia*, (58), 112–120.

5. Melnyk, N. V. (2022). Psychological consequences of war experience: Survivor's syndrome and grief. *Psykhologichnyi zhurnal*, (4), 58–65.
6. Huseva, S. O. (2023). Gender aspects of experiencing war in Ukraine: Psychological dimension. *Ukrainskyi sotsium*, 3(86), 42–50.
7. Kononenko, O. I. (2015). Gender characteristics of personality perfectionism. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu imeni I. I. Mechnykova. Serii: Psykholohiia*, 20(2, Pt. 2), 99–105.
8. Yurchenko, H. I. (2020). *Henderni osoblyvosti perezhyvannia pochuttia provyny: Dyploмна робота магістра [Gender aspects of experiencing guilt: Master's thesis]*. Odesa. <https://dspace.onu.edu.ua/handle/123456789/31298>
9. Greene, J. D. (2020). *Moral tribes: Emotion, reason, and the gap between us and them*. Penguin Press.
10. Eisenberger, N. I., & Cole, S. W. (2019). Social neuroscience and health: Neurophysiological mechanisms linking social ties with physical health. *Nature Neuroscience*, 22, 136–145. <https://doi.org/10.1038/s41593-018-0312-0>
11. Levinson, D. (n.d.). Race and retribution: An empirical study of implicit bias and punishment in America. <https://scholarspace.manoa.hawaii.edu/server/api/core/bitstreams/e1ed604b-7101-42c1-91fa-a5fb4d0006e5/content>
12. Haidt, J., & Kesebir, S. (2010). Morality. In S. T. Fiske, D. T. Gilbert, & G. Lindzey (Eds.), *Handbook of social psychology* (5th ed., Vol. 2, pp. 797–832). Wiley.
13. Levinson, D. J. (n.d.). Emotion and reason: The interplay of guilt and cognition. [Unpublished manuscript].
14. Dennis, D. (2011, November). Perception of responsibility and guilt in moral judgments. Paper presented at the NeuroEthics Conference, Padova, Italy.
15. Diehl, M., & Hay, E. L. (2010). Personality, coping, and defense mechanisms: The influence of gender and age. *Journal of Personality*, 78(2), 403–438. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.2009.00614.x>